"मराठवाडा विभागातील पायाभूत सुविधांचा विकास व रचनात्मक बदल"

स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

सामाजिक शास्त्र विद्याशाखे अंतर्गत पß‹“Ö.›ß. (†£Ö¿ÖÖÃ¡Ö)
¯Ö¤¾Öß ÃÖÖŠß सादर करावयाचा शोधप्रबंधाचा ÷ÖÖÂÖ¾ÖÖ¸Ö

संशोधक
¯ÖÖ™ß»Ö †Ö¸ŸÖß ÃÖ³ÖÖÂÖ¸Ö¾Ö
(–Ö•Ö ¯ÖÖ™ß»Ö)
बोधेनगर, लातूर

मार्गदर्शक
›Ö.Ã¾ÖÖ´Öß ‹ÃÖ.›ß.
‹´Ö.‹.‹´Ö.x±ú»Ö.¯Öß‹“Ö.›ß.
श्री.दत्त कला, वाणिज्य व वि-ाान महाविद्यालय,
हदगाव जि.नांदेड

अध्ययनाचे केंद्र

सामाजिक शास्त्र विभाग

स्वा.रा.ति.म.वि.नांदेड

"मराठवाडा विभागातील पायाभूत सुविधांचा एक †³µÖÖÃÖ 1991 ŸÖ 2015"

1.1 प्रस्तावना

1.2 समस्या सुत्रन

1.3 अध्ययनाची उद्दीष्टये

1.4 अध्ययनाची गृहितके

1.5 अध्ययनाची पध्दती

1.6 अध्ययनाचे महत्व

1.7 अध्ययनाचा कालखंड

1.8 अध्ययनावरील मर्यादा

1.9 प्रकरणाची रचना

1.10 संकल्पना

1.11 ÃÖ¤³Ö ÃÖ“Öß

"मराठवाडा विभागातील पायाभूत सुविधांचा एक †³µÖÖÃÖ 1991 ŸÖê 2015"

1.1) ¯ÖÏस्ताविक :

सर्वसाधारणपणे पूर्वी असे मानले जाई की, आर्थिक विकासाचा दर नैसर्गिक साधने आणि भांडवल यांची उपलब्धता व वापर यावर अवलंबून असतो. परंतु योग्य प्रमाणात प्रगत पायाभूत सुविधा उपलब्ध नसतील तर नैसर्गिक साधने उपलब्ध असूनही त्याचा वापर आर्थिक विकासासाठी होऊ शकत नाही. आर्थिक विकास जलद गतीने होण्यासाठी पायाभूत सुविधा योग्य प्रमाणात उपलब्ध असणे ही एक महत्व ¯Ö¾Ö †™ ÃÖ´Ö•Ö»Öß •ÖÖŸÖê. ´ाराठवाडयाच्या मागासपणाचे कारण येथील पायाभूत सोयींच्या अपुऱ्या विकासात आढळते. असे मत गोखले अर्थशास्त्र संस्थेच्या "विभागीय नियोजन मराठवाडयाच्या नमुना अभ्यास" या प्रकाशनात नोंदविले गेले आहे. यावरुन पायाभूत सोयीचे विकासातील महत्व ÃÖ´Ö•ÖŸÖê.

'¯ÖÖµÖÖ³ÖæŸÖ ÃÖã×¾Ö¬ÖÖ' µÖÖ ¿Ö²¤üÖŸÖ“Ö ŸÖµÖÖ“ÖÖ †£Ö ÃÖÖ´ÖÖ¾Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆê. •µÖÖ“µÖÖ ¯ÖÖµÖÖ¾Ö¸ü देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्था उभी असते. अर्थव्यवस्थेच्या कार्यवाहीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व सोयी सुविधा म्हणजे पायाभूत सुविधा होय. या अंतर्गत उर्जा, दळणवळण, वाहतुक, बँक, विमा, विपणन, शिक्षण आणि आरोग्य यांचा समावेश होतो. या पायाभूत ÃÖã×¾Ö¬Ö“µÖÖ ˆ¯Ö»Ö²¬ÖŸÖê¾Ö¸ü“Ö ˆŸ¯ÖÖदन क्षेत्रांचा विकास अवलंबून असतो. पायाभूत सुविधा जेवढया जास्त प्रमाणात उपलब्ध होतील. तेवढयाच उत्पादनाच्या अधिक निर्माण होतात. शासनाने पायाभूत सुविधाचा विकास व विस्तार करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात खर्च केला आहे. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमुळे शासनाची जबाबदारी व खर्च मोठया प्रमाणात ¾ÖÖœü»ÖÖ †ÖÆê.

कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासातील सातत्य राखण्याकरीता मजबुत आणि निरोगी ¯ÖÖµÖÖ³ूत सोयी सुविधा आवश्यक असते. सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आधारभूत सुविधा आवश्यक असते. सन १९६१ नंतरच्या काळात महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासाबरोबरच विविध विभागातील पायाभूत सुविधांच्या रचनेत बदल –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.

पायाभूत सेवा सुविधांची विभागणी सामाजिक पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक पायाभूत सुविधा अशी करता येते. सामाजिक पायाभूत सुविधात शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, क्रिडा व संस्कृति इत्यादी सुविधांचा समावेश होतो. समाजिक पायाभूत ÃÖÖêµÖß सुविधांची उपलब्धता मानवी जीवनात सामाजिक दृष्टया उन्नत होण्यासाठी प्रत्यक्ष

सहाय्यभूत होतात. यामुळे व्यक्तीची कर्तव्यदक्षता व कर्तव्यनिष्ठा, सचोटी व प्रमाणिकपणा, सामाजिक बांधीलकी व राष्ट्रप्रेम, कार्यक्षमता व निस्पृहता इत्यादी गुण विकसीत होतात. त्यातुनच आर्थिक विकासाचा मार्ग अधिक प्रशस्त होतो. आर्थिक पायाभूत सुविधात दळणवळण, रस्ते विद्युत, सिंचन इत्यादी सुविधांचा समावेश होतो. या सुविधा समाजच्या आर्थिक व्यवहाराला प्रत्यक्षपणे सहाय्यभुत होत असतात. सामाजिक पायाभूत सुविधामुळे सक्षम –ाालेला समाज आर्थिक पायाभूत सुविधांचा सुयोग्य वापर करुन आपले आर्थिक जीवनमान उन्नतावस्थेला पोहचवू शकतो म्हणून मानवी विकासासाठी आर्थिक पायाभूत सुविधा आवश्यक आहेत तर सामाजिक सुविधा अनिवार्य आहेत.

1.2) समस्या सुत्रण :

1 मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती –ाली. सन १९६० ते २००८ या काळात महाराष्ट्र शासनाने विविध विभागात व विविध जिल्हा पातळीवर सामाजिक, आर्थिक, वाहतुक व दळणवळण, शैक्षणिक, आरोग्य व विद्युत या सर्व क्षेत्रात बऱ्याच प्रमाणात प्रगती केली आहे. यामुळे मराठवाडयातील पायाभूत सेवा सुविधांमध्ये बदल होणे अपेक्षित आहे. मराठवाडा विभागातील विविध क्षेत्रातील बदलापैकी काही बदल इष्ट तर काÖÆß ²Öदल अनिष्ठ आहेत का? –ाालेले बदल आर्थिक विकासाला पुरक आहेत का? रेल्वे वाहतुक, रस्ते वाहतुक यांच्यात वाढ –ाली आहे का? रस्त्याच्या रचनेत बदल –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ का? विद्युत वापराचे प्रमाण वाढले आहे का? आरोग्य सुविधा वाढल्या आहेत का? शाळेतील पटसंख्येत मुलामुलींच्या प्रमाणात बदल –ााला आहे का? एकूण रस्त्यात प्रष्ठांकीत रस्त्याच्या प्रमाणात वाढ –ाली आहे का? प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेच्या संख्येत वाढ –ाली आहे का? मानव विकास निर्देशकांत (HDI) वाढ –ाली आहे का? याचा अभ्यास करणे हा मुख्य हेतु आहे.

1.3) ˆ×§Â™µÖ :

1) मराठवाडयातील पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
2) ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›µÖÖŸÖß»Ö पायाभूत सुविधांच्या रचनात्मक बदलाचा अभ्यास करणे.
3) ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›ा अंतर्गत जिल्हयातील पायाभूत सुविधांची तुलना महाराष्ट्राच्या सरासरीशी करणे.
4) मराठवाडा विभागातील पायाभूत सुविधा उत्पादन क्षेत्रावरील परिणाम/ बदल/ समस्यांचा अभ्यास करणे.

5) मराठवाडा विभागातील उपलब्ध पायाभूत सुविधांची महाराष्ट्राच्या सरासरीशी तुलना करणे.

6) मराठवाडा विभागातील आर्थिक समस्यांची तीव्रता व त्यावर उपाययोजना शोधणे.

1.4) गृहितके :

1) मराठवाडयातील बागायती क्षेत्रात वाढ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

2) मराठवाडयातील एकूण लोहमार्गाच्या विकासाबरोबर रूंद रेल्वे मार्गाच्या प्रमाणात वाढ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

3) ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ>µÖÖ“µÖÖ प्रमुख रस्त्याच्या तुलनेत ग्रामीण रस्त्याचे प्रमाणात वाढले आहे.

4) मराठवाडयातील टपाल कार्यालय व तार कार्यालय यांच्या तुलनेत दुरध्वनीच्या प्रमाणात ¾ÖÖœ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

5) मराठवाडयातील एकूण आरोग्य सोयीत प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या तुलनेत रूग्णालये व दवाखाने यांच्या प्रमाणात वाढ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

6) एकूण महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाडयाचा HOI कमी आहे.

7) मराठवाडयातील शिक्षण देणाऱ्या एकूण संस्थेत प्राथमिक संस्थानच्या तुलनेत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक संस्थाच्या प्रमाणात वाढ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

8) मराठवाडयातील दरहजार लोकसंख्येच्या मागे साक्षरांच्या संख्येत वाढ –ÖÖ»ÖÎ †ÖÆ.

1.5) अध्ययन पध्दती :

प्रस्तुत अध्यायन दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. आवश्यक ती दुय्यम स्वरूपाची ´ाहिती प्राप्त करण्यासाठी जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल, मानव विकास अहवाल, महाराष्ट्र शासनाचे विविध प्रकाशने यामध्ये प्रसिध्द –ÖÖ»Ö»µÖÖ ´ÖÖ×ÆÝÖÎ“ÖÖ उपयोग करण्यात आला आहे.

सांख्यिकिय साधनात प्रमाण, निर्देशांक व संयुक्त निर्देशांक पध्दती या“ÖÖ ¾ÖÖ¯Ö¸ करण्यात आला आहे. मराठवाडयातील पायाभूत सुविधांचा विकास व रचनात्मक ²Ö¤»Ö याचा अभ्यास करण्यासाठी सहा क्षेत्राची व निर्देशकांची निवड करण्यात आली आहे.

1) ¿ÖÝÖÎ :

1) निव्वळ बागायत शेतीचे निव्वळ पेरलेल्या क्षेत्राशी शेकडा प्रमाण.

2) ¾ÖÎ•Ö :

1) ¤¸>Ö‡ ×¾Ö•Ö“ÖÖ ¾ÖÖ¯Ö¸

2) ¤¸ Æ•ÖÖ¸ ÆŒ™¸»ÖÖ पंप सेटची संख्या

3) परिवहण व दळणवळण :

1) दर १०० चौरस कि.मी.क्षेत्रफळामागे ग्रामीण रस्त्याची लांबी (कि.मी.मध्ये)
2) दर हजार चौरस कि.मी.क्षेत्रफळामागे लोहमार्गाची लांबी (कि.मी.मध्ये)
3) ¤¸ Æ•ÖÖ¸ खेडयापैकी बारमाही रस्त्यांनी जोडलेल्या खेडयांची शेकडा प्रमाण
4) दरलक्ष लोकसंख्येमागे नोंदणीकृत वाहनांची संख्या
5) दरलक्ष लोकसंख्येमागे पोष्ट कार्यालय व टेलिफोनची संख्या

4) शिक्षण :

1) दर हजार लोकसंख्येमागे साक्षरांची संख्या
2) दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक शाळांची संख्या
3) दर हजार लोकसंख्येमागे माध्यमिक शाळांची संख्या
4) दर हजार लोकसंख्येमागे महाविद्यालयाची संख्या
5) दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक शिक्षकांची संख्या
6) दर हजार लोकसंख्येमागे माध्यमिक शिक्षकांची संख्या

5) आरोग्य :

1) दर हजार लोकसंख्येमागे इस्पितळातील खाटांची संख्या
2) दर हजार लोकसंख्येमागे दवाखाने, सार्वजनिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांची संख्या (सर्व शासकीय)

1.6) अध्ययनाचे महत्व :

मराठवाडा विभागातील बहुतेक अभ्यास बँकींग क्षेत्र, नगरपालिक, कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा करण्यात आला आहे. म्हणून 'मराठवाडा विभागातील पाµÖÖ³ÖÖŸÖ ÃÖÖ×¾ÖÖ¬ÖÖ“ÖÖ विकास व रचनात्मक बदल' असा विषय घेऊन शेती, विज, परिवहन व दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य व बँक यांच्या रचनेतील बदल व विकास यांचा एकत्रित पहिलाच अभ्यस आहे. त्यामुळे शासनास, जनतेस, विविध संस्था, शासनास धोरण ठरविण्यास ही संपूर्ण माहिती उपयोगी पडेल या सर्व दृष्टीकोनातुन या अभ्यासाचे महत्व आहे.

1.7) अभ्यास क्षेत्र व कालखंड :

या अभ्यासासाठी मराठवाडा विभागातील सर्व जिल्हयांची निवड करण्यात आली आहे. प्रत्येक जिल्हयाची व मराठवाडा विभागाच्या सरासरीशी तुलना करण्यात आली आहे. यासाठी आवश्यक ती माहिती सन 1990-91 ŸÖ 2014-१५ या कालखंडातील माहितीचा उपयोग करण्µÖÖŸÖ µÖ‡»Ö.

१.८) अध्ययनाच्या मर्यादा :

¯ÖÃÖüÖ †³µÖÖÃÖ ÆÖ द्वितीय सामुग्रीवर आधारलेला आहे. योग्य व विश्वसनिय आकडेवारीचा अभाव विविध पध्दतीने जमा केलेली शासकीय आकडेवारी, शासकीय गोपनियता व अपुर्ण माहितीमुळे सामुग्री संग्रहनावर मर्यादा पडतात.

१.९) प्रकरणाची रचना :

प्रकरण पहिले : प्रास्ताविक, पूर्व संशोधन साहित्याचा आढावा.

प्रकरण दुसरे : मराठवाडा विभागातील जलसिंचन विकास व ²Ö¤»Ö

प्रकरण तिसरे : मराठवाडा विभागातील परिवहन व दळणवळण विकास व ²Ö¤»Ö

प्रकरण चौथे : मराठवाडा विभागातील शिक्षणाचा विकास व ²Ö¤»Ö

प्रकरण पाचवे : मराठवाडा विभगातील आरोग्य सुविधांचा विकास व ²Ö¤»Ö.

प्रकरण सहावे : मराठवाडयातील लोकसंख्येची रचना

प्रकरण सातवे : प्रमुख्र निष्कर्ष व प्रमुख्र शिफारशी

1.9) संकल्पना :

1) पायाभूत संरचना : (Infrastructure)

अर्थव्यवस्थेच्या कार्यवाहीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व सोयी सुविधा म्हणजे पायाभूत संरचना होय.

2) आर्थिक पायाभूत सुविधा :-

ज्या सुविधा देशाच्या आर्थिक/ औद्योगीक विकासाकरीता आवश्यक †ÃÖüÖÖüÖ. †¿ÖÖ मुलभूत सुविधांना आर्थिक पायाभूत सुविधा म्हणतात. उदा. (विज, वि.त.पुरवठा, जलसिंचन, दूरसंचार, वाहतुक)

3) सामाजिक पायाभूत सेवा :

ज्या सुविधा देशाच्या आर्थिक आणि मानवी विकासाकरीता आवश्यक असतात. अशा सामाजिक सुरक्षा कल्याणकारी तरतुदी म्हणजे सामाजिक पायाभूत ÃÖ¾ÖÖ ÆÖµÖ.

उदा. पर्यावरण संवर्धन, कुटूंब कल्याण, सार्वजनिक सेवा, शिक्षण आरोग्य इ.

1.10) ÃÖ¤³ÖÃÖ“Öß :

1) रुद्रदत्त आणि सुंदरम ल.¯Öß.<´Ö.-³ÖÖ¸ŸÖßµÖ †£Ö¾µÖ¾ÖÃ£ÖÖ

-<“Ö.“Ö¤ ¯ÖÖ.»Öß.(2004)

2) सं.भा.गर्गे (संपादक) १९९५- मराठवाडयातील विकास दिशा आणि गती

-मा.शंकरराव चव्हाण गौरव ग्रंथ

3) मानव विकास अहवाल (२००२)- राज्य नियोजन विभाग,

महाराष्ट्र शासन मुंबई.

4) कुलकर्णी भुजंगराव (१९९८)-मराठवाडयाचा विकास व अभ्यास व चिंतन

पद्मा प्रकाशन औरंगाबाद

5) संयोजन समिती (१९९८)- ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›Ö-2001

6) धनश्री जयंत महाजन (1998)-´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›µÖÖŸÖß»Ö ¯ÖÖµÖÖ³ÖŸÖ ÃÖ×¾Ö¬ÖÖ“Öß ^¯Ö»Ö²¬ÖŸÖÖ एक जिल्हानिहाय विश्लेषण-†£Ö²ÖÖ¬Ö

7) डॉ.र.पू.कुरूलकर (१९९८)- ´ÖÆÖ¸ÖÂ™Ö“Öß †£Ö¾µÖ¾ÖÃ£ÖÖ- कैलास प.औरंगाबाद

8) डॉ.एस.एल.पेडगावकर (१९९७)- ´Ö¸ÖŠ¾ÖÖ›µÖÖŸÖß»Ö पायाभूत सोयीचा विकास †£Ö²ÖÖ¬Ö

9) योजना

10) लोकराज्य

11) महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकीय गोषवारा, महाराष्ट्र शासन मुंबई

संशोधक

¯ÖÖ™ß»Ö †Ö¸ŸÖß ÃÖ³ÖÖÂÖ¸Ö¾Ö

मार्गदर्शक

›Ö.Ã¾ÖÖ´Öß <ÃÖ.›ß

ÁÖß.¤¢Ö कला,वाणिज्य व वि-ान

महाविद्यालय हदगाव

ता.हदगाव जि.नांदेड